

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:2 • 2004

Från yppighets nytta till dygdens försvar – den frihetstida debatten om lyx

Av Leif Runefelt

Den gängse bilden av den frihetstida lyxdebatten bygger på uppfattningen att det merkantilistiska tidevarvet var den period då det ekonomiska tänkandet i allmänhet, och synen på lyxen i synnerhet, kom att *avmoraliseras*.¹ För svensk del anses detta förlopp ha haft sin begynnelse i Anders Johan von Höpkens berömda tal *Om yppighets nytta* i Vetenskapsakademien år 1740. Detta påstås ha varit den första egentliga utläggningen inom svensk litteratur av lyxens ekonomiska funktion och verkningar i ett samhälle. Tidigare hade lyxen fördömts utifrån en religiös eller en moralisk ståndpunkt, medan ekonomiska aspekter varit frånvarande. von Höpken däremot framhöll lyxens stora ekonomiska nytta i ett samhälle. En inhemsk lyxkonsumtion borde leda till en inhemsk lyxindustri, och följaktligen till sysselsättandet av en lång rad hantverkare, konstnärer, arbetare och fattiga, vilka annars skulle gå sysslösa. Sparsamheten, länge prisad av otaliga moralister, framhölls som skadlig.²

Centralt i von Höpkens tal var bejakandet av människans egennyttiga begär. De tidigare författarna hade ställt dygden och undersåtens plikter mot överheten i centrum. von Höpken däremot såg människan som hon var – en

1. Denna bild kom till redan 1912, genom Oscar Wieselgrens inflytelserika studie *"Yppighets nytta". Ett bidrag till de ekonomiska äskådningarnas historia i Sverige under det adertonde århundradet*, Uppsala 1912. Den har sedan okritiskt anammats av en lång rad forskare. Nämnas kan Sten Lindroth, *Svensk lärdoms historia. Frihetstiden*, Stockholm 1975, s 106ff; Britta Allzén, *"Yppighets nytta" Liten encyklopedi över människor, idéer och dyrbarheter i svensk rokokko*, Malmö 1979, s 4; Karin Johannisson, "Naturvetenskap på reträtt. En diskussion om naturvetenskapernas status under svenskt 1700-tal", i *Lychnos* 1979/1980, s 117; Bo Peterson, "Yppighets Nyttan och Torftighets Fägnad" Pamflettdebatten om 1766 års överflödsförordning", i *Historisk tidskrift* 1984:1, s 5–8; Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, Uppsala 2001, s 230f.

2. Wieselgren 1912, s 21ff.

Fil dr Leif Runefelt, f 1971, disputerade 2001 med avhandlingen *Hushållningens nytta. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Sedan dess har han bedrivit forskning kring såväl psykologiska och etiska föreställningar som ekonomiskt tänkande under 1700-talet.

Adress: Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm
E-post: leif.runefelt@ekohist.su.se

lastbar varelse driven av sina passioner, sina begär – men menade att vissa av de mänskliga begären inte hade negativa konsekvenser för samhället, utan i stället positiva. Detta innebar ett ställningstagande för Bernard Mandevilles uppfattning att enskildas laster kunde vara till samhällets nytta.³ von Höpkens uppfattning om de mänskliga passionerna som drivkrafter var inte ny – tvärtom var den central i västerländsk människouppfattning sedan århundraden – men normalt ansågs att dessa måste hållas i strama tyglar av förnuftet för att inte löpa utom kontroll och leda människan till extrema, lastbara beteenden. Denna förnuftets kontroll av passionerna var själva kärnan i den tidigmoderna sedeläran och kan sammanfattas i ordet dygd – dygden var begärens motsats och beviset på att de var under kontroll.⁴ Därför innebar bejakandet av passionernas okontrollerade kraft också ett förkastande av dygden som intressant kraft i ekonomin och därmed i förlängningen av hela moralen som grund för samhälleligt välstånd.

von Höpken var inspirerad av olika utländska författare, främst den nämnde Mandevilles berömda bifabel, som väckte moralisk panik när den i Storbritannien kom ut i en lång rad utökade upplagor under det tidiga 1700-talet. Där prisades lyxens nyttiga verkan, enligt devisen *Private vice – public benefit*. Med Sten Högnäs träffande beskrivning är Mandevilles bifabel historien om ett samhälle som ”drabbas av dygden” och därmed förlorar sin livskraft.⁵ De dygdiga människorna företar sig ingenting som driver samhällets utveckling framåt; de har tyglat sina begär och sitter därför och är goda mest hela dagarna, vilket är en föga tillväxtskapande verksamhet. Enligt fabeln är det istället de enskilda individernas begär som driver samhällsutvecklingen, och det till det bättre.

von Höpkens tal har framhållits som en vattendelare, eftersom de ekonomiska författare som följde efter von Höpken inte har ansetts bidra med något nytt till synen på lyxen. Lyxen hyllades och allt moraliskt bråte slängdes överbord. Visserligen fanns det lyxmotståndare, men dessa anses ha fördömt lyxen utifrån de gamla teologiska och moraliska grunderna, medan de däremot inte anses ha några ekonomiska argument att komma med. Först mot det slutande 1760-talet, när fysiokratiskt influerade ekonomiska tänkare

3. Anders Johan von Höpken, *Tal, om yppighets nytta*, Stockholm 1741, s 13.

4. En redogörelse för denna uppfattning framför allt under svensk stormaktstid finns i Leif Runefelt, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*, Stockholm 2001, kap 3.

5. Sten Högnäs, *Människans nöjen och elände. Gyllenborg och upplysningen*, Lund 1988, s 89.

som Johan Fischerström lät publicera sig, kom åter en mer lyxkritisk hållning till uttryck, något som beror på dessa tänkares upphöjande av jordbruket och det enkla livet på landet.

Syftet med följande redogörelse är att ge en annan bild av den frihetstida lyxdebatten. Inledningsvis visar jag hur lyxen faktiskt diskuterades utifrån ekonomiska ståndpunkter långt före von Höpken. Framför allt försöker jag dock visa att von Höpkens mandevilleska, avmoraliserade syn på lyxen inte kunde få fäste i det av etiska föreställningar starkt präglade frihetstida klimatet. Tvärtom tog en lång rad ekonomiska författare – de som ofta setts som von Höpkens eftersägare – till pennen för att försvara dygden och för att återinföra denna som den främsta drivkraften i ekonomin. Att det var de egennyttiga begären som skulle föra utvecklingen framåt var en för dessa författare oacceptabel uppfattning.

Den tidiga frihetstiden 1720–1740

Det var Oscar Wieselgren som med sin studie *Yppighets nytta* från 1912 etablerade den gängse bilden av frihetstidens syn på lyxen och dess nytta. Enligt denne förekommer det inga ekonomiska argument vare sig för eller emot lyxen före von Höpkens tal, utan endast moraliska. Det tidigaste verk Wieselgren tog upp och dömde som ”moraliskt” var Sven Lagerlöfs *Wälmente Tanckar om Deßa Tidens Skadelige Öfverflödighet* (1714).⁶ Lagerlöfs arbete handlar dock om hur man skall skapa ett inhemskt välstånd och ett större ekonomiskt oberoende av omvärlden, vilket förvisso var den ledande ekonomiska frågan under frihetstiden, och central redan då Lagerlöf verkade.⁷ För Lagerlöf, liksom för andra författare under sen stormaktstid som diskuterade lyxen fanns det två huvudargument mot denna. Båda bottnade i ett intresse av att ordna landets hushållning på bästa möjliga sätt, i syfte att skapa nationellt välstånd. Det ena argumentet kan vi kalla psykologiskt; det gick ut på att lyxen var en last, ett begär, och därmed ett uttryck för människans egen nytta. Egennyttan, förknippad med begären, uppfattades såsom alltigenom skadlig och som motsatsen till den allmännyttan som följde på dygden och ett förnuftigt, begärskontrollerande beteende. Ett sådant dygdigt beteende var en förutsättning för all god hushållning. Den luxuöse var egennyttig och därmed en som inte agerade enligt sitt förnuft och enligt de skyldigheter han

6. Wieselgren 1912, s 21.

7. Sven Lagerlöf, *Wälmente Tanckar om Deßa Tidens Skadelige Öfverflödighet I Kläder och Hushåldning*, Stockholm 1714, passim, särskilt kap IV.

hade gentemot sina medmänniskor. Genom sitt beteende skadade han inte endast samhället, utan även sig själv.⁸

Det andra huvudargumentet, som kan kallas ekonomiskt, var att lyxen vanligen var utländsk, och därmed ett hot mot rikets oberoende. Denna strävan efter oberoende var inte ny. Det stormaktstida ekonomiska tänkandet, präglades, utöver att kretsa kring några centrala dygder (sparsamhet, måttlighet, rättvisa och flit) av ett oberoendeideal. En stat skulle vara om inte självförsörjande, vilket knappast var möjligt, så åtminstone i hög grad oberoende av omvärlden. Staten skulle liksom en god husbonde sälja och inte köpa, varför onödig import, det vill säga en import som gick att ersätta antingen med likadana inhemska produkter eller alternativa sådana, var av ondo, och mest onödig av allt var då lyxen.

Den inledande frihetstiden präglades vad gäller synen på lyxen av kontinuitet från stormaktstiden. Det psykologiska argumentet manifesterade sig tydligast genom satirer över "sprätthöken" eller "Petit-mätern" – ordet hade alltså en helt annan innebörd än idag – som drabbats av tidens mode- eller lyxåkamma, fördrivandes sina dagar framför spegeln och på kaffehuset med en onödig konsumtion av kläder, kaffe och puder. Då Petit-maitrarna var den vanligast förekommande måltavlan i Olof Dalins *Argus* kom detta motiv att bli populärt; det gjorde också framgång på teatern genom Carl Gyllenborgs skådespel *Swenska Sprätthöken*.⁹ Att leva *à la mode* var ett kostsamt leverne, vilket Dalin redogjorde för i *Argus* 1733; nuförtiden ville inte en skomakare vara en skomakare och en smed en smed, utan alla tävlade om att leva överdådigt och över sin rang. Ofta slutade utsvävningarna i familjers ruin och fattigdom, då tillgångarna inte alls motsvarade konsumtionen – en rimlig följd av att leva över sitt stånd.¹⁰ Ståndsmässig konsumtion och därmed igenkännbarhet, det vill säga att kläder och beteenden skulle vara en spegel av och ge en signal om en individs ståndstillhörighet, var vad som behövdes, för såväl samhälle som individ.

Lyxen talade direkt till människors irrationella drivkrafter och skadade därmed såväl dem själva som samhället i stort. Till det kom så även det ekonomiska argumentet: Med igenkännbarhetens försvinnande försvann även svenskarnas pengar ut över gränserna. "Med tunga Plåtar måste wi/ Betala

8. Om den stormaktstida lyxdebatten, se Runefelt 2001, kap 6.

9. Exempel ur *Argus* är Olof von Dalin, *Den Swänska Argus utgifven af B. Hesselman och M. Lamm*, Stockholm 1910–1914, I, s 64f, 255; II, s 360, 400. Carl Gyllenborg, *Swenska Sprätthöken*, Uppsala 1959, passim.

10. Dalin 1910–1914, I, s 83ff.

lätt Galanteri" står att läsa i en dikt från 1727. När lyxen kom in åkte pengarna ut, och handelsbalansen gick åt skogen. Den utländska lyxen skulle utestängas. Med vad skulle den ersättas? I samma dikt lyfts en svensk enkelhet fram. Det utländska galanteriet skall ersättas av en svensk, manlig enkelhet.¹¹ Denna sammankoppling av det utländska med osedlig lyx, högfärd och veklighet, och det svenska med enkelhet och manlighet kan ses som ett tredje viktigt argument mot lyxen, som jag helst vill benämna götiskt-moraliskt. De utländska lyxvarorna skall enligt diktens författare Wilhelm Kruse inte ersättas med inhemska likvärdiga varor, utan med manliga, enkla sådana.

Det götisk-moraliska argumentet byggde på att det fanns en särskild svensk natur, präglad av enkelhet. Det intar en framträdande plats i Olof Dalins författarskap. I *Argus* menade Dalin att förfäderna inte hade lika stora problem med att försörja sig som dagens människor, som inte klarade dagen utan vare sig vin, kaffe eller te, och som snöt sig i silkesnäsdukar istället för i näven.¹²

Man kan kanske ana en viss ironi i Dalins pris av de ändå tämligen oborstade förfäderna. Han återkommer dock till frågan flera gånger. Wieselgren nämner Voltaires dikt *Le Mondain* (1736) som en viktig inspirationskälla till avmoraliseringen av lyxen, där lyxens ekonomiska effekter hyllades och torftigheten, *la frugalité*, fördömdes. I den dikten finner man en kritik av flera arbeten, varav ett är Fénelons roman *Les Aventures de Télémaque* från 1699. Detta episka verk – så oerhört tråkigt för en modern läsare – var ett av 1700-talets mest lästa litterära alster, inte endast på kontinenten utan även i Sverige, där den utkom i flera översättningar.¹³ Hos Fénelon stod "la frugalité" i centrum bland de dygder som ett samhälle måste bygga på, där fördömdes lyxen på sedvanligt vis och förespråkades en enkelhetslära som måste tilltalat många götiskt sinnade svenskar. När Dalin gav sig i kast med att skriva en parafra av Voltaires *Le Mondain – April-Wärk om vår härliga tid* (tryckt förmodligen år 1737) – utmynnar denna i en hård kritik av Voltaires uppfattning, en hyllning av förfädernas enkla seder i linje med Fénelons roman, och ett raljerande över sprätthökar och kaffedrickare.¹⁴ Hos

11. Wilhelm Kruse, i Jonas Alströmer, "Den Swänska Wårdande Fåra-Herdens Trogne Wäg-Wisare Til en god Fåra-Skiötsel Jemte et Bihang om Potatoes eller JordPäron, samt Alm- Wild-Apal- och Eke-Träns Planterande. Alla Sweriges Rikes Inbyggare och wårdande Hushållare till tjenst, i god wälmening allmän giord", i *Får och Potatis. Jonas Alströmer 1727 och 1732*, Veberöd 1992, s 22f, citat s 22.

12. Dalin 1910–1914, I, s 84f, 145. Se även Olof von Dalin, *Sagan Om Hästen*, Stockholm 1740, s 26f.

13. En första översättning trycktes i Åbo 1721, en andra i Stockholm 1723.

14. Nils Olof Dyberg, *Olof Dalin och tidsidéerna. En komparativ undersökning av hans diktning till omkring 1750*, Uppsala 1946, s 68–76; Sverker Göransson, *Världsföraktaren. Studier kring ett motiv i frihetstidens litteratur*, Göteborg 1972, s 32f.

Dalin liksom hos andra författare under det tidiga 1700-talet flöt moraliska argument om den enkla svenska naturen samman med ekonomiska argument om sparsamhetens nödvändighet för skapandet av välstånd och psykologiska argument om begärskontroll som en förutsättning för sparsamhet.

Dock bör nämnas den ekonomiska skrift i vilkens lyxens nytta först påtalas i Sverige, nämligen Heinrich Bodes *Macht-Kunst Eller Outöselig Guld-Grufwa/ hvarigenom höga Öfwerheten kan sin macht föröka och sine Undersåtare rike giöra*, översatt från tyska i samband med riksdagen 1723. Däri sägs vid ett tillfälle att moderiktiga varor är skadliga, så länge de är utländska, men att de annars är av godo. Bode föregår också von Höpken då han menar att ett överdådigt byggande sätter folk i arbete. Vid ett annat tillfälle sägs dock att särskilda tillsyningsmän bör se till att var och en inte förtär mer i mat och kläder än vad hans stånd tillåter.¹⁵

Förtäring föder näring - von Höpkens efterföljare

Wieselgren menade att lyxförespråkarnas syn dominerade efter von Höpkens tal fram till slutet av frihetstiden. von Höpkens uppfattning fick dock ringa genomslag under återstoden av frihetstiden. Erik Salander skrev en kort pamflett år 1745 vari han framhöll vikten av inhemska överflödsprodukter som ett medel att hålla pengarna i cirkulation och folk i arbete, medan sparsamheten och svensk enkelhet fördömdes, allt enligt den redan i arbetets titel presenterade devisen "förtäring föder näring".¹⁶ Kopplingarna till von Höpkens utläggningar om människans natur var förvisso få, men då Salander framställde överflödet som en ytterlighet och sparsamheten som andra "extremum", med den dygdiga medelvägen måttlighet i mitten, var i alla fall det en direkt koppling till sedeläran, enligt vilken dygden var medelvägen mellan två motsatta laster. Överflödet framställdes alltså som ett begär – och uppenbart ett för samhället positivt sådant, medan sparsamheten (eller girigheten) då var ett skadligt begär.¹⁷ Om dygdens eventuella nytta sades inget alls, vilket i och för sig är talande.

Liknande argument förekom i den svenska översättningen av Jean François Melons *Essai Politique sur le Commerce*, som utkom 1751. Människorna styr-

15. Henrich Bode, *Macht-Kunst Eller Outöselig Guld-Grufwa/ hvarigenom höga Öfwerheten kan sin macht föröka och sine Undersåtare rike giöra*, Stockholm 1723, s 147, 44f.

16. [Erik Salander], *Bihang Til Then höga Wäxel-Coursen och låga Handels-Balancen, samt Dyra Tiden. Med bewis, At Öfwerflöd är bättre än Sparsamhet; Äfwen som Förtäring gifwer Näring*, Stockholm 1745, passim.

17. [Salander] 1745, s 4.

des av sina begär, och det var överhetens skyldighet att försöka vända dessa till samhällets gagn. Strävan efter vällust – snarast att översätta med bekvämlighet – kunde därför bejakas; vällust tog sig uttryck i lyx och denna var en uppmuntran till arbete.¹⁸ Melon menade att den luxuöse själv arbetade flitigt för att erhålla de bekvämlighetsprodukter han eftersträvade – inte endast fattiga och hantverkare gavs sålunda arbete genom lyxen, även den överflödige blev flitig. Liksom Salander attackerade Melon girigheten, som liksom lättjan framhölls som ett för samhället skadligt begär. Melon menade vidare att lyx i grunden var ett tecken på rikedom. Ett samhälle sysselsatte sig inte med lyx förrän de grundläggande behoven var tillgodosedda.¹⁹

En av de mer ohämmade pläderingarna för lyxen kom från arkitekten och konstnären Carl Fredrik Adelcrantz i ett tal i Vetenskapsakademien år 1757 om konstens nytta. Lyxen skapade enligt Adelcrantz sysselsättning – åtminstone för alla de konstnärer som fått i uppgift att smycka kungars och ädlingars palats. Det främsta argumentet för lyxen var för Adelcrantz att den skapade idoghet och motverkade lättjan. Återigen ställde en lyxförespråkare alltså ett för samhället gynnsamt begär mot ett skadligt. Inte endast adel utan även borgare och bönder hade rätt till lyx – även om Adelcrantz var noga med att påpeka att böndernas lyx inte kunde vara densamma som de rikares – och deras vilja att konsumera lyx drev dem till att arbeta hårdare. De blev därmed välbärgade och betalade följaktligen mer i skatt, varför även staten tjänade på lyxen.²⁰

Pehr Niclas Christiernin sällade sig till lyxförespråkarna i en avhandling om den ostindiska handelns nytta (1768). Liksom de tidigare nämnda ansåg Christiernin att lyxkonsumtion liksom mycket annan konsumtion föregicks av handel inom riket med dessa varor, och att denna handel gav liv och rörelse åt handeln. Överflödsförordningar innebar därför endast att handeln hindrades i sitt lopp. Christiernin höll med Melon och Salander om att en långt gången sparsamhet inte var av godo för ett land, samt att lättjan, snarare än lyxen, utgjorde ett hot för samhället.²¹

18. Jean François Melon, *Et Politiskt Försök om Handelen*, Stockholm 1751, s 64f.

19. Melon 1751, s 61f, 70, 73.

20. Carl Fredrik Adelcrantz, *Tal Om de fria konstens värde och nytta*, Stockholm 1757, s 19ff.

21. Pehr Niclas Christiernin (præses), Hans-Gustav Almgren (resp), *Academiskt Försök, Om Sveriges Nytt af handelen och Segelfarten på ost-Indien*, Uppsala 1768, s 27, 34ff.

Måttlighetens lov – argument mot lyxens samhällsnytta

Ibland ges intryck av att den von höpkenska synen på lyxen snabbt slog igenom och därmed var representativ för sin tid. Lyxen, liksom sprätthöken eller petit-maitren är dock en självklar måltavla även för den sena frihetstidens samhällsdebattörer. Lyxen kritiserades i såväl skönlitterära verk som i de otaliga sedeläror som kom av trycket.²² Inom den mer utpräglad ekonomiska litteraturen togs lyxen upp av otaliga författare. Här skall jag behandla ett antal tongivande eller typiska arbeten i vilka lyxen diskuteras mer ingående. En god utgångspunkt är då den framstående hattpartisten Henrik Jakob Wredes tal i Vetenskapsakademien *Om et Borgerligt Samhälles Eller Et Land och Rikes rätta Styrka* (1743). Det är intressant av flera anledningar. För det första sammanfattar Wrede i rangordning de fem viktiga frågorna eller punkterna i all frihetstida ekonomisk diskussion: först frågan om rikets oberoende och det nödvändiga tillvaratagandet av de inhemska resurserna; sedan den om den inhemska förädlingen av desamma (manufakturerna), sedan frågan om behovet av en väl ordnad handel, med syfte att byta överflödiga produkter mot nödvändiga varor som inte kan produceras i landet, därefter frågan om lyxen, samt sist frågan om befolkningens storlek. För det andra är Wredes tal intressant då han vad gäller lyxen riktar sig direkt mot von Höpkens tal och kritiserar detta. För det tredje är talet intressant därför att det inte beaktats av forskningen.

Wrede kritiserar inledningsvis kort spartanernas kung Laecedemons alltför kärva torftighetsideal. Längre fram tar han dock upp lyxen till kritisk behandling. Redogörelsen är till synes direkt riktad mot von Höpkens tal: Wrede säger att det kan tyckas som om enskilda personers lyx inte gör någon större skada, så länge den är inhemska, då den till och med kan ge sysselsättning åt fattiga.²³ Detta kan kanske vara sant, men dessa positiva effekter kan inte på något sätt motverka lyxens negativa verkan, då lyxen inte endast är ett svårt begär i sig utan också en moder till otaliga laster och i slutändan leder till samhällets sammanbrott.²⁴ Wredes kritik bottnar alltså i det första argumentet ovan, att lyxen är ett affektstyrt beteende som har med mänsklig egen nytta att göra och därmed motverkar det gemensamma bästa. Han ger

22. Kritiken mot lyx i skönlitteratur och etisk litteratur kommer att behandlas i ett annat sammanhang.

23. Henrik Jakob Wrede, *Tal Om et Borgerligt Samhälles Eller Et Land och Rikes rätta Styrka, samt Sätt och utvägar at komma där til*, Stockholm 1743, s 16f. Kritik av Laecedemon, s 7.

24. Wrede 1743, s 17f.

ytterligare ett argument mot von Höpken, som också det bottnar i människornas benägenhet att följa sina begär, nämligen lusten att vara som de rikare. De luxuösa fördärvar människors tillvaro liksom landets ekonomi genom att locka vanligt folk att följa deras dåliga exempel.²⁵

Bland de hattpolitiker som diskuterade von Höpkens uppfattning var den blivande biskopen i Åbo, Linnés gode vän Johan Browallius. Denne menade i ett tal i Vetenskapsakademien år 1747 att lyx visserligen kunde ge sysselsättning åt vissa människor. Lyxen fick dock inte bli allmän utan måste begränsas till de rikaste i samhället; ett fåtals lastbara lyx skulle uppvägas av flertalets måttlighet. Måttlighet måste här förstås som ett begrepp vilket inbegrep dygden, då denna till sitt väsen är måttlig: en kontrollerad balansgång mellan begärens extremer. Vidare var det enligt Browallius orimligt att tänka på lyx innan hushållningen var väl utvecklad, vilket den inte var i Sverige; först måste de grundläggande behoven tillfredsställas, först därefter kan finnas ett utrymme för lyx.²⁶

Vid tiden för Browallius tal förespråkade hattarna en långt driven sparsamhet vilken inte gick att förena med en alltför positiv syn på lyx. Denna sparsamhetsiver manifesterade sig till exempel i sparsamhetskommissionens tillsättande 1745 och 1746 års överflödsförordning. von Höpken var förstas ledande hatt vid denna tid. 1748, åtta år efter talet om yppighetens nytta, pläderade von Höpken för överflödsförordningar, med hänvisning till människans oförmåga att kontrollera sina begär: Han såg i och för sig stora problem med överflödsförordningar, men främst vad gällde kontrollen av undersåtarnas efterlevnad. Dessa hade nämligen så många och kraftiga begär, att myndigheterna knappast kunde tämja dem alla. Bøjelsen till förbudna varor var så lunda större än fruktan för lagen. Trots detta försvarade von Höpken 1746 års förordning, och menade att man inte fick "gifva lastarenom rum", i det att "den ena luxen räcker den andra hand och blir sällan eller aldrig allena".²⁷ Vad han avsåg med detta senare yttrande kanske kan förklaras med en anteckning från tidigt 1750-tal, då han menade att lyxen måste häm-

25. Wrede 1743, s 18.

26. Johan Browallius, *Känningar Af GUDS Försyn Vid Nyttiga Vetenskapers Främjande, i et Tal*, Stockholm 1747, s 18. Se även Olof Ehrenström, *Anmärkingar öfver det Gensvar, som en obekant autor utgifvit emot det som uppå herr Ammiralen och Landshöfdingens Theodor Ankarcronas den 12 julii holle tal*, Stockholm [1744], s 4f, 17, fotnot C.

27. Yttrande till rådsprotokollet den 11 april 1748, i Anders Johan von Höpken, *Riksrådet Grefve Anders Johan von Höpkens skrifter samlade och i urval utgifna af Carl Silfverstolpe*, I-II, Stockholm 1890-1893, II, s 125f.

mas, samt att denna emanerade ”ifrån den högstes exempel igenom gradationer till den lägsta i riket”.²⁸ Att von Höpken som ledande hatt särskilt fördömde de utländska överflödsprodukterna med hänvisning till handelsbalansen och oberoendet är föga förvånande; den åsikten är ju också förenlig med såväl hans tidigare som hans senare syn på lyxens verkningar i samhället.²⁹

Ytterligare en i den ekonomiska debatten tongivande hatt som har förts till de mer ivriga lyxförespråkarna är Anders Berch – Sten Högnäs vill sålunda föra honom till det von Höpkenska lägret och tillskriva honom en mandevillesk uppfattning av lyxen. En central punkt i Mandevilles syn var dock förkastandet av dygden som drivkraft i samhället. Berch lade däremot stor vikt vid måttligheten i sitt centrala arbete, *Inledning til almänna hushållningen* (1747).

Berch såg liksom von Höpken en nytta i lyxen så länge den var inhemsk; den satte enligt Berch pengarna i cirkulation. Utländsk lyx däremot var skadlig i enlighet med rådande föreställningar om oberoende och sysselsättning.³⁰ Trots att Berch alltså i hög grad såg inhemsk lyx som nyttig är det svårt att se att han delade von Höpkens uppfattning. Berch menade nämligen att även den senare typen av lyx kunde vara ett missbruk, och att ett sådant måste motverkas, genom att överheten verkade för måttlighet:

Så snart man släpper nogot af lefnadssättet tygelfritt och obundit, som icke tiänar til lifwets oundwikeliga nödtorft, så är wägen strax öpnad för missbruk: Följakteligen blifwer den säkraste utwäg, hwarigenom måttlighet kan hållas inom sina skrankor, at belägga alla de til yppighet tiänande behof med wissa til detta ändamål bidragande lämpelige afgifter. Då medförer missbruket sit eget straff.³¹

De varor som innebar ett missbruk kunde alltså avgiftsbeläggas, varmed den som inte kunde tygla sina begär så att säga skulle straffa sig själv, och de övriga manas till måttlighet. Denna måttlighet som Berch återkommer till vid flera tillfällen är sedlighetens måttlighet, den som även Salander och Browallius berörde. Den avser då den dygdiga medelvägen mellan två ytterligheter.

28. von Höpken, odaterad minnesanteckning, 1750-tal, i von Höpken 1890–1893, I, s 41.

29. Betänkande om orsakerna till rikets medellösa tillstånd, 1746, i von Höpken 1890–1893, II, s 85; Yttrande till rådsprotokollet angående handelsbalansen, 10 feb 1756, II, s 211.

30. Anders Berch, *Inledning Til Almänna Hushållningen, Innefattande Grunden Til Politie, Oeconomie, Och Cameral Wetenskaperne*, Stockholm 1747, s 57ff, citat s 59f.

31. Berch 1747, s 64.

Till skillnad från Salander och Melon såg Berch inte det positiva i att i sitt beteende söka vare sig den ena eller den andra ytterligheten. Det ålåg varje människa att sträva efter måttlighet: ”När man går medelvägen emellan bägge dessa *extrema*, råkar man på det som kallas *Liberalitas, Magnificentia*, eller det lefnadssätt, hvilket esomoftast hålles för yppighet”.³² Den som gick medelvägen mellan extremerna var generös och frikostig, inte skadligt luxuös. Ett otyglat begär efter lyx var inget för Berch; snarare förvandlade han von Höpkens och Mandevilles ståndpunkt till något helt annat: De för dem centrala egennyttiga begären, *privat vices*, bytte han ut mot måttligheten och dygden: *privat virtues, public benefits*. I själva verket skulle samhällets hierarkiska ordning och igenkännbarheten som följer på denna hålla lyxen inom rimliga gränser. Måttlighet innebar att konsumera i enlighet med sitt stånd, och det gällde samtliga nivåer i samhället. Om de rika var omåttliga skulle de lägre följa efter.³³

Berchs samhälle var en produkt av samhällskontraktet; genom människornas sammanslutning i samhällen hade de övergivit sin naturliga frihet och jämlikhet till förmån för ett tryggt men ojämnt samhälle. Grunden för detta samhälles bestånd var, vid sidan av hushållningen, sedligheten, och måttligheten var kärnan i denna. Människan var dock benägen för osedlighet, och därför kunde förordningar som försvarade igenkännbarheten i samhället vara lämpliga, på samma sätt som förordningar som stängde ute utländska lyxvaror var det.³⁴

Kopplingen mellan lyx och en dålig sedelära framträder i ett tal av Matthias Alexander von Ungern Sternberg i Vetenskapsakademien år 1752. Denne prisade lantlevnaden (långt före några fysiokratiska inflytanden), eftersom den innebar frånvaron av de retelser på begären som storstaden rymde. Den bästa levnaden var den där begären inte väcktes genom frestelser; genom det strävsamma och enskilda lantlivet skapades ett framtida välstånd. von Ungern Sternberg medgav i och för sig att vissas lyx kunde skapa inkomster åt andra.³⁵ Trots detta var lyxen i ett längre perspektiv mer skadlig än nyttig. von Ungern Sternberg menade att lyxen hade spridit sig i samhället, och att det inte endast var de högre stånden som hängav sig åt lyx. Detta var allvarligt, och det var därför av största vikt att varuproducenternas lyxkon-

32. Berch 1747, s 58f.

33. Berch 1747, s 102.

34. Berch 1747, s 100ff.

35. Matthias Alexander von Ungern Sternberg, *Tankar om Sveriges Handel och Allmänna Hushållning*, Stockholm 1752, s 7f.

sumtion stoppades. Den drog nämligen upp priserna i samhället. Om alltså lyxen blev för vanlig i Sverige, skulle inte fler, utan färre näringar skapas: då skulle mindre luxuösa hantverkare i andra länder kunna tillverka varan för en lägre lön och därmed konkurrera ut den svenska produktionen.³⁶ Samma argument förde för övrigt Anders Schönberg fram i den populära essäsamlingen *Bref af Menalcas* (1759).³⁷

von Ungern Sternberg lägger till detta argument ytterligare ett ekonomiskt skäl till lyxens hämmande. Lyxen ökade konsumtionen i samhället. Detta tvingade ett land till två saker: dels att dra ner sin export – eftersom de producerade varorna behövdes för att stilla befolkningens lyxhunger – dels att importera andra varor än de som var rena nödvändighetsvaror. Därmed tvingades landet till att föra ut reda pengar, varmed ett beroende av utlandet skapades – och det alltså oavsett om lyxprodukterna var av utländskt eller inhemskt fabrikat. En sådan ordning gick förstas helt stick i stäv med tidens uppfattning om en god hushållning, och det fanns heller ingen hejd på lyxens skadlighet, enligt von Ungern Sternberg, då den på lång sikt undergrävde och utblottade hela samhället. Tillvaratagandet av resurserna i Sverige var ännu inte väl utvecklat. Därför var sparsamhet och måttlighet ännu den rätta medicinen, och de förnämsta medlen för ett land under uppodling.³⁸ Där emot behövde lyxen inte vara skadlig i ett samhälle där resurstillvaratagandet var genomfört och de inhemska behoven alltså sörjda för genom inhemsk produktion. Dit var det dock en lång och måttfull väg för svenskarna att vandra.³⁹

Adolph Henning Gyllenborg såg också en viss nytta i en viss typ av lyx. Han menade i ett tal mot lyxen i Vetenskapsakademien 1757, att det var de rikares *skyldighet* att konsumera mycket, och därmed lämna sina ”torftigare medbröder” en möjlighet att förtjäna sitt uppehälle.⁴⁰ Detta skall dock inte tolkas som någon uppfattning om att utbredd lyx var positivt – i ett hierarkiskt ståndssamhälle ingår det som vi skall se att de rikare konsumerar mer och de fattigare mindre. Det var enligt Gyllenborg därtill bättre att de rika istället för att ägna sig åt lyx røjde ängar, uppodlade mossar, sprängde berg och anlade trädgårdar för att på så sätt bereda de fattiga möjligheter att

36. von Ungern Sternberg 1752, s. 9.

37. Anders Schönberg, *Bref af Menalcas. Första delen*, Stockholm 1759, s. 237ff.

38. von Ungern Sternberg 1752, s. 18.

39. von Ungern Sternberg 1752, s. 11.

40. Henning Adolph Gyllenborg, *Tal, Om Den omsorg våra Förfäder använt til Överflöds afskaffande*, Stockholm 1757, s. 14.

försörja sig. Gyllenborg anförde ytterligare ett argument mot von Höpken, utifrån oberoendeidealet. Oberoende skulle främst nås genom ett bättre tillvaratagande av de inhemska resurserna. Lyx innebär dock högre konsumtion. Vad var det för mening med att inventera och uppodla landet och tillvarata dess resurser, om konsumtionen samtidigt ökade kraftigt på grund av lyxen? På så sätt nåddes inget oberoende.⁴¹

Edvard Runeberg resonerade (1760) på samma sätt, men tog samtidigt fasta på att de mänskliga begären låg bakom lyxkonsumtionen. Dessa begär skapade inbillade behov, som människan upplevde att hon måste tillfredsställa. De inbillade behoven ledde till att konsumtionen ökade, med följd att brist på flera varor inom landet kunde uppstå, varigenom det därmed tvingades till en onödig import.⁴²

Även i Carl von Linnés avhandling om kaffet år 1761 förenades det ekonomiska och det psykologiska argumentet. Han framställde kaffedrickandet som ett för samhället dyrt begär genom att räkna upp alla onödiga produkter som behövdes för denna onödiga varas inmundigande: en kaffepanna, en kaffekvarn, en silverkaffekanna, en silvergräddkanna, en silversockerskål, en silvertång att ta sockret med, et cetera, et cetera.⁴³ Linnés betoning på ädla material som silver och porslin pekade på såväl det lastbara, fåfänga och högmodiga i kaffekonsumtionen, som att det handlade om utomlands ifrån kommande produkter. Både silver och kinesiska koppar och lackerade bord var produkter som, tillsammans med kaffet, importerades. Den omåttlige kaffedrickaren bidrog alltså till Sveriges beroende av omvärlden och till en negativ handelsbalans.

Den relativa lyxen – ytterligare prisanden av måttligheten

Ovan nämndes Berchs betoning av måttlighet. Denna innebar en konsumtion i enlighet med ståndsposition, och därmed ett upprätthållande av samhällets tydligt igenkännbara hierarkiska ordning. Igenkännbarheten var central även för Olof von Dalin, när denne återvände till lyxproblematiken i ett tal i Vetenskapsakademien år 1749. Först konstaterade han där att lyxen var relativ: när en bonde konsumerade ett stopp vin i veckan var det överflöd, men när en köpman använde 100 buteljer Champagne och Bourgogne till en enda

41. Gyllenborg 1757, s. 14f.

42. Edvard Fredrik Runeberg, *Tal, Om varors värden*, Stockholm 1760, s. 21f, 24.

43. Carl von Linné, *Kaffedrycken (Potus Coffeæ). Akademisk avhandling under Linnés presidium Upsala 1761*, Ekenäs 1966, s. 12.

måltid var det inte nödvändigtvis så. Vidare var det som våra förfäder hade upplevt som den största lyx eller kanske inte ens kände till vardagsprodukter i Dalins tid.⁴⁴ Härav följde att en skadlig överflödskonsumtion ägde rum när det konsumerades mer än vad som producerades eller fanns intäkter till – och det inom såväl enskild som allmän hushållning. Så länge ett land inte konsumerade mer än vad det producerade förekom där inte överflöd. Varje regering hade som uppgift att stävja undersåtarnas beteenden så att en sådan situation inte förbyttes i motsatsen. Om det skedde hamnade landet under främmandes inflytande och miste sitt oberoende. Dalin hade inte släppt sin tidigare uppfattning om torftighetens nytta: om lyxkonsumtionen ledde till vällust och veklighet hjälpte det inte att produktionen var lika stor som konsumtionen. Konsumtionen måste alltså vara den rätta, och inte bidra till sedernas fördärvande. Dalin var dock noga med att påpeka, att eftersom lyxen var relativ, kunde det hans tid fördömde i en framtid bli ett tecken på välstånd.⁴⁵

Som Sverker Göransson visat var Olof Dalin inte kritisk mot de rikas överdådiga konsumtion. Den sade han aldrig något om – i enlighet med hans syn på lyxen som relativ. Ehuru överdådig höll den sig inom den måttlighet som var påbjuden för de rika. Det var de ringares överflöd han var kritisk mot; hur dessa – lågadel, borgare eller bönder – levde över sina stånd och på så sätt bäddade för såväl samhällets som sin egen skada. Alla ville vara den andra lik.⁴⁶ Den ringare mannen lockades av de högre ståndens prål, och strävade efter att leva som dem, istället för att flitigt bedriva sitt yrke. Detta minskade mängden närande i samhället, samt uppfyllde landet med högfärd, skadlig yppighet och värdslös hushållning – förelöpare till länders undergång. Sättet att motarbeta denna strävan var dels att fostra ungdomen i sedeläran – något även Berch såg som en uppgift som åtminstone delvis hörde till ekonomivetenskapen – varmed de lärde sig vad som är värt att eftersträva, dels att överheten och de högre stånden föregick med gott exempel i sin konsumtion.⁴⁷

Uppfattningen om lyxens relativa innebörd framträdde även i några skrifter från 1760-talet. Det var det centrala resonemanget i Carl Leuhusens *Det*

riksfördärfweliga Svenska Öfverflödet. Leuhusen menade att lagstiftningen mot införsel av lyxprodukter inte fungerat. Istället måste *konsumtionen* av lyx stoppas – människornas vanor måste förändras. Leuhusen gjorde ingen skillnad mellan inhemska och utländska produkter. I stället framhöll han lyxens allmänna skadlighet då den upplöste igenkännbarheten och sederna i samhället.⁴⁸

Leuhusen är känd som en mössa och som en tänkare som inte uppskattade hattarnas manufakturstöd, varför det är lätt att tänka sig att det var därför han inte gjorde någon skillnad mellan inhemska och utländska lyxvaror. Innan man drar den slutsatsen kan man dock se att även hengivna manufaktur-förespråkare som Johan Fredrik Kryger och Anders Odel argumenterade på ett liknande sätt, och lyfte fram vikten av igenkännbarhet.

Kryger behandlade lyxen i en essä i andra delen av essäsamlingen *Tankar Wid lediga Stunder* (1763). Enligt honom var en hierarkisk samhällsordning naturgiven, och denna skulle också synas på samhällsmedborgarna. De lägre i samhället dömde andras inre egenskaper utifrån deras yttre, varför tydliga skillnader mellan högre och lägre skapade vördnad och lydnad för överhetens ämbetsmän.⁴⁹

Kryger förde ett ganska långtgående resonemang om när lyx var skadligt för ett rike. Enligt honom gjorde många det misstaget att de blandade ihop ökat välstånd med yppighet: de såg att allt fler levde allt yvigare i förhållande till äldre tider, och stämplade detta som ett skadligt överflöd. Liksom Dalin menade dock Kryger att det som varit överflöd för förfäderna var vardagsprodukter i det rådande tidevarvet, tack vare ett ökat välstånd. Det som många såg som lyx var alltså sunda tecken på välstånd. Liksom så många andra kritiserar Kryger en till girighet förvandlad sparsamhet. Skapandet av välståndet förutsatte nämligen en ökande konsumtion.⁵⁰

Samtidigt kunde dock lyxen bli skadlig. Om de rikas konsumtion var alltför överdådig, väckte den ett begär hos de ringare som tvingade dem till att vilja likna fåtalet. Detta begär kom sig av människans natur att alltid sträva efter vällust. Fåtalets annars så nyttiga yppighet förbytt till ett skadligt överflöd, satte en snöboll av allmän lyxkonsumtion i rullning, som kanske inte

44. Olof von Dalin, *Tal vid Præsidii Afläggande Om Sverige i sit Ämne och Sverige i sin Upodling*, Stockholm 1749, s 14ff. Om detta tal, se Göransson 1972, s 40f.

45. Dalin 1749, s 17.

46. Göransson 1972, s 18ff.

47. Dalin 1749, s 20f. Berch om uppfostran, 1747, s 23f, 46–55.

48. Carl Leuhusen, *Det riksfördärfweliga Svenska Öfverflödet, Uti några wißa rum och ställen, samt nödige botemedel deremot*, Stockholm 1765; om igenkännbarhet och hierarki särskilt s 4, 8f. Första upplagan kom 1762.

49. Johan Fredrik Kryger, *Tankar wid Lediga Stunder. Andra Delen*, Stockholm 1763, s 235.

50. Kryger 1763, s 249; om girigheten s 247.

gick att stanna förrän landet var fullständigt ruinerat. Krygers uppfattning kan sammanfattas med hans resonemang om att människor i olika länder, med olika seder och vid olika epoker levt på helt olika sätt och på olika nivåer – och att detta är helt i sin ordning, ”allenast måttelighetens gränser ej öfverskridas”.⁵¹

Anders Odel, en av de svenska sidenmanufakturernas främsta förespråkare, menade, i ett otryckt tal, att vissas lyx kunde skapa sysselsättning åt andra. Vid ett senare tillfälle – en skildring av det samtida Sverige i form av en dialog där Platon för ordet – behandlade Odel dock vikten av att vandra en medelväg i livet, varmed han såg det som en livsuppgift att leva i enlighet med sitt stånd, och därmed att alltid ha en måttlig och efter ståndstillhörighet anpassad konsumtion. Odel menade att igenkännbarheten var stadd i upplösning. Den lägre apade efter den högre. Platon frågar sin motpart: vad är ”Luxe”?

Du swarar wäl: förmycket är förmycket; Wäl, men kära säg då: Hwad är Lagom? Jo Lagom är det: *När man utan at skada, tränga eller förarga andre sine Medborgare, påkostar och depencerar så mycket, som man skäligen kan tåla och med ens stånd och värde, tidernas skick och sund smak är likmätigt.*⁵²

Den här definitionen av lyx innebar en åtskillnad mellan överflöd – det som var för mycket – och annan prätigt, men ståndsmässig konsumtion. Att de rika hängav sig åt lyx var därför inte fel, utan tvärtom nyttigt:

All den *Luxe*, som icke öfwerskrider denna *Regeln*, kan omögeligen wara skadelig i et Land och Rike, utan twärtom nyttigt.⁵³

Men det var inte fråga om överflöd längre, utan om ståndsmässig konsumtion. Om samhällets övre skikt levde alltför sparsamt skulle samhället stagnera. Odel tog uppenbart sin utgångspunkt i de von höpkenska tankarna. De rikas lyxkonsumtion var av godo då den sysselsatte fattigt folk, medan en ”allmän” sparsamhet – det vill säga att alla, även de rika var sparsamma – inte var

51. Kryger 1763, s 250f; resonemang och citat om måttligheten som norm, s 242.

52. [Anders Odel], *Plato om Sverige*, Stockholm 1764, s 24f, citat s 25; kursiv av Odel. Se även [Anders Odel], *Den rätta och sanna ähran, hos et folk och samhälle i synnerhet det Svenska*, Stockholm 1767, s 89ff.

53. Odel 1764, s 25.

bra. Samtidigt har dock von Höpkens resonemang helt avvärjats: det var inte längre egennytta som drev lyxkonsumenten, utan dygden; det var i det idealsamhälle som Odel beskrev den rikes plikt och glädje att konsumera lyx varmed de resurser det arbetande folket hade stretat ihop också kom detta till godo. I detta idealrike levde man enkelt, men de rikare levde bättre än de mindre bemedlade. Det som hos Odel fanns kvar av von Höpkens tankar hade alltså förvandlats till bilden av ett välordnat hierarkiskt samhälle byggt på ståndsmässig, dygdig konsumtion. Denna bild var inte ny, utan samma tanke som hade varit central i såväl lyxdebatten som i överflödslagstiftningen ända sedan frågan blev aktuell under 1600-talets andra kvartssekel. Även i 1600-talets debatt föll det på de rika liksom på de fattiga att konsumera ståndsmässigt.⁵⁴

Den mest omfattande och systematiska redogörelsen för lyxens verkningar i samhället stod rikshistoriografen Anders Botin för. I den år 1765 utkomna *Tankar, Om Yppighet och öfverflöd*, försökte han på över hundra sidor vederlägga den orättvisa kritik han menade att lyxen hade utsatts för: den hade enligt honom sagts vara orsaken till inte bara den dåliga handelsbalansen och sedernas fördärv, utan även till den höga växelkursen, den ringa penningstocken, ämbetsmäns egennytta, och till och med den dåliga gudstjänsten i landet. Enligt Botin måste man göra skillnad på skadligt överflöd och annat överflöd. På det hela taget var lyx av godo, av det skäl som framhölls av von Höpken, Salander, Melon och Adelcrantz: den skapade idoghet, rörelse och sysselsättning i landet. Även Botin förkastade en mer allmän sparsamhet: ”Där alle willja spara, skulle ingen kunna förtjena: där alle willja förwara, skulle ingen nyttja penningen”.⁵⁵

Botin menade att människan drevs av två huvudbegär, girigheten och överflödet eller vällusten. Girigheten kunde i och för sig även den vara gynnsam för ett rike: även den kunde förmå folk att arbeta hårdare, men om alla vore giriga skulle samhället helt stanna upp. Vällusten var därför nödvändig i ett samhälle.⁵⁶ Med tanke på detta är det knappast förvånande att Botins skrift av Wieselgren fördes till det von höpkenska lägret. Wieselgren noterar emellertid inte de reservationer som Botin gjorde mot en sådan tolkning. Dessa reservationer ligger i linje med Berchs och Odels resonemang.

54. Denna behandlar jag i Runefelt 2001, kap 6.

55. [Anders Botin], *Tankar, Om Yppighet och öfverflöd, Lämpade Till Närwarande Tider*. Stockholm i Maji Månad 1765, Stockholm 1765, s 7, 12.

56. Botin 1765, s 35.

För det första menade Botin att såväl girighet som lyx eller vållust var skadligt för både samhälle och individ om de inte hölls inom rimliga gränser.⁵⁷ Liksom hos Berch framstod alltså måttligheten som en viktig del i resonemanget. Botin förstärkte måttlighetens position i sin framställning genom att för det andra betona skillnaderna i konsumtion i ett hierarkiskt samhälle. Det var enligt Guds och naturens ordning som samhället var ojämnt och folk ordnade hierarkiskt utifrån stånd och förmögenhet. Det var viktigt att dessa hierarkiska skillnader synliggjordes i samhället. Att påstå att den rike skulle leva som den låge vore enligt Botin att upphäva all regering och all ordning i riket, samt att ta bort betydelsefulla ämbetsmäns lust att arbeta. Igenkännbarheten lyftes alltså återigen fram. De rika får inte förbindas till en för långt gången sparsamhet.⁵⁸

Eftersom lyxen kom av ett mänskligt begär, gick den inte att förbjuda hur som helst; begär måste få utlopp och ett förbud mot en typ av lyx kunde därför leda till ett ökat missbruk av någon annan typ. Detta resonemang är centralt i Botins verk.⁵⁹ I slutändan är Botin dock inte alls främmande för ganska långt gångna inskränkningar av lyxen – det viktiga är att lagstiftningen utformas på så sätt att ett mindre skadligt begär inte ersätts av ett mer skadligt: bokens avslutning innebär en genomgång av sådana lyxvaror som bör och kan förbjudas.⁶⁰ Det centrala i hans resonemang är att lyxen är ett begär, som inom måttlighetens gränser kan vara av godo i ett hierarkiskt samhälle, eftersom de rika då genom sin ståndsmässiga levnad ger sysselsättning åt fattiga.

Det skall noteras att Botins text inte alltid uppfattades så i sin samtid; i en anonym svarsskrift fördömdes den för att okritiskt hylla lyxen. I denna underhållande skrift återkom flera av de argument mot lyxen vi redan bekantat oss med: att de som sysselsattes tack vare lyxen lika gärna kunde sysselsättas genom någon mer dygdig verksamhet, och att lyx kunde vara bra i ett land som var rikt på folk och som väl tillvaratog sina resurser, men att så inte var fallet med Sverige. Sidenkläder var olämpliga för det svenska klimatet, vilket om inte annat författarens egen gikt bevisade, då orsaken till denna var ett ymnigt bruk av sidenkläder under mer oförnuftiga ungdomsår. Författaren menade förvisso att lyx kunde vara nyttig på kort sikt, men inte på annat sätt än ett rån, eftersom rånaren, då han senare dricker upp pengarna på när-

57. Botin 1765, s 35.

58. Botin 1765, s 34, 36ff, 44.

59. Detta sägs redan i inledningen (s 4f) och återkommer flera gånger, särskilt s 76ff.

60. Botin 1765, s 94–107.

maste krog satte dessa i cirkulation, eller ett mord, då en mördare ofta kunde ”befria världen från en elak människa och slät medborgare”.⁶¹

Avslutning: Mandevilles svårsmälta dogm

Var är lyx? frågade sig en odelsk Platon. Begreppen yppighet, lyx och överflöd definieras olika av olika författare. Det går knappast att fastslå någon allmän definition av begreppen. Därmed är dock inte sagt att man inte kan fånga de allmänna uppfattningarna. Vi har i undersökningen sett tre argument mot lyxen. Det götisk-moraliska förekom hos en rad ekonomiska tänkare – jag har av utrymmesskäl här endast lyft fram exempel från den tidiga frihetstiden, men det var lika vanligt förekommande under hela perioden.⁶² Det ekonomiska argumentet var egentligen ingen stridsfråga under frihetstiden, men har i viss mån tolkats fel av forskningen. Enligt denna var det ekonomiska argumentet en konsekvens av avmoraliseringen av lyxen, i det att det innebar ett strikt ekonomiskt argument om det goda med inhemsk lyx och det skadliga med utländsk. Denna uppfattning var dock inte ny, och låg helt i linje med den strävan efter oberoende som var en bärande del i det frihetstida ekonomiska tänkandet.

Av denna anledning fanns det ingen under frihetstiden som förnekade att utländsk lyx var sämre än inhemsk – precis som alla utländska produkter var sämre än deras inhemska motsvarigheter. Alla gick inte så långt som manufakturkommissarie Salander i sin iver för den inhemska produktionen, men ingen kunde heller se nyttan med en import av lyxprodukter. Vikten av oberoende kanske visar sig tydligast i det argument mot von Höpken som till exempel Browallius och von Ungern Sternberg framförde, att lyxen kunde accepteras först i ett samhälle som till fullo utnyttjat de egna resurserna för att tillfredsställa de mer grundläggande behoven.

Skillnaden mellan det von höpkenska lägret och övriga lyxdebattörer rörde istället det psykologiska argumentet. Vi har sett att centrala inslag i debatten varit oberoende, begär kontra måttlighet, igenkännbarhet samt ståndsmässig konsumtion. Lyxen var relativ – och ett överdådigt liv för de rika därför tvingande. De rika hade att för den allmänna nyttans skull an-

61. Anonym, *Anmärkingar wid de utgifne Tankar om Yppighet och Öfverflöd, lämpade Till närvarande Tider*, Stockholm 1765, s 7ff.

62. Jag skall redogöra för detta i ett kommande arbete; se dock Fredrik Böök, *Romanens och prosaberättelsens historia i Sverige intill 1809*, Stockholm 1907, s 119, samt Agneta Helmius, ”Könens upplysning?”, i *Upplysningens miljöer. Ett nordiskt perspektiv*, Lund 1994, s 52–57, som båda behandlar götiskt anstrukna satirer över språthöken.

vända sina rikedomar. En allmän sparsamhet, det vill säga att alla, även de rika, levde torftigt och enkelt, var skadlig. Konsumtionen skulle vara måttlig, och en för långt gången sparsamhet var inte måttlig, eftersom måttligheten är en gyllene medelväg mellan två ytterligheter. Den måttliga lyxen är en naturlig följd av ett hierarkiskt samhälle byggt på igenkännande. Låg dock den inhemska tillverkningsindustrin i träda, då innebar de rikas konsumtion av lyxprodukter liksom mycken annan konsumtion – eftersom varorna måste importeras – att handelsbalansen blev negativ och riket därmed beroende av omvärlden.

Hos författare som Berch och Odel har en mandevillesk uppfattning vänts i sin motsats. För dem är den nyttiga lyxen följden av den rikas dygdiga beteende. Skillnaden är betydligt större än vad som hittills uppmärksammas. Den bottnar i att Odel och Berch inte kunde acceptera passionerna som en för samhället positiv drivkraft. För dem stod passionerna för extrema beteenden och för en skadlig egennytta.

1739 idkade Dalin en verspolemik mot den märklige Carl Gustaf Cederhielm – som sedan 14 år satt i byfångelse i en fransk håla på grund av stora skulder. Cederhielm hade hävdade att det inte fanns någon oegennyttig dygd, utan att alla goda handlingar bottnade i att man ansåg sig själv tjäna något på dem. Dalin reagerade häftigt mot denna uppfattning. Allmännytta och dygd hängde för honom samman, och det var på dygden som samhällen byggdes, medan egennytta störtade dem i fördärvet.⁶³

För tänkare som Dalin, Odel och Berch var ett samhälle som inte vilade på dygdens grund en omöjlighet. Att då hylla egennytta som en positiv drivkraft måste ha varit i det närmaste hädiskt. I stället måste de skrida till dygdens försvar. Någon större strid behövde de dock inte utkämpa. Sten Högnäs har i sin intressanta studie om Gustaf Fredrik Gyllenborg argumenterat för att den von höpkenska uppfattningen innebar en kris för det svenska dygdebegreppet och den frihetstida dygdediskussionen: det var det första allvarliga angreppet på den traditionella dygdeuppfattningen.⁶⁴ I viss mån har Högnäs en poäng: den von höpkenska synen innebar i viss mån någonting nytt. Krisen var dock inte alls allvarlig. Även om uppfattningen om de egenlyttiga begärens positiva roll hade sina företrädare under den sena frihetstiden hade den problem att locka några större skaror; som Sven Delblanc som

enda forskare påpekat rymde von Höpkens tal en rejäl dos nymodigt kätteri som inte togs väl upp på den svenska intellektuella parnassen.⁶⁵ Krisen för den traditionella dygdeuppfattningen inföll först senare.

Frihetstiden var en tid av förändring av det svenska samhället. Ökat välstånd, ökade ståndsmotsättningar och en expansiv handel är några tydliga förändringsprocesser som var iakttagbara även för de samtida aktörerna. Lyxen kan sägas vara en följd av alla dessa processer – de produkter och beteenden som varit förfädernas lyx hade faktiskt blivit betydligt vardagligare. Flera av de resonemang som fördes fram i debatten förefaller vara försök att hantera de problem som förändringarna skapade utan att kullkasta den rådande ordningen. Lyxens nytta erkändes, liksom att lyxen kunde vara ett tecken på välstånd, men att gå därifrån till att erkänna egennytta och begärens som positiva drivkrafter var att gå för långt. I von Höpkens tal låg ett förkastande av hela sedeläran och dygden. Att istället göra dygd av yppighets nytta, att plädera för måttlighet även i praktiken, och att tolka yppigheten som de högre ståndens plikt kan i ljuset av den pågående utvecklingen ses som att skrida till såväl den rådande samhällsuppfattningens som den gällande moralens försvar.

63. Magnus von Platen, "Dalins politiska satirer", i *Samlaren* 1957, s 30.

64. Högnäs 1988, kap VII.

65. Sven Delblanc, *Åra och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*, Stockholm 1965, s 51. Detta förhindrar visserligen inte Delblanc från att senare (s 114) säga att den mandevilleska synen var gängse bland de merkantilistiska tankarna.

Summary: From the Usefulness of Luxury to the Defence of Virtue – The Debate on Luxury in the Age of Liberty

This article deals with the question to what extent an economic, non-ethical conception of luxury was accepted in Sweden during the Age of Liberty. I question the conventional view among Swedish historians, that a concept based on the philosophy of Bernard Mandeville, according to which *private vices* were *public benefits*, was widely accepted from 1740 and onwards.

Mandeville's conception of luxury as an important beneficial driving force in the economy had far reaching consequences. If the vices of each and every citizen created goods and wealth for the general public, what need was there for virtue and morals? In a society where the moral standards were raised high, this was not a question to be ignored. I claim that although most authors, after the introduction of Mandeville's thoughts (in a speech given by Anders Johan von Höpken in the Royal Academy of Sciences 1740), to some extent acknowledged the usefulness of luxury – since the consumption of the rich did provide the means of existence for many of the poor – they were at the same time very anxious to defend the role of virtue as the primary economic driving force, and just as anxious to reject the thought of vice as something useful to society.

According to most Swedish economic thinkers, it was *private virtues* that created *public benefits*, and Mandeville's standpoint was therefore unacceptable. Luxury in general was clearly a vice, but when it was performed by the very rich, it became virtuous, because it was a civic duty for the rich to distribute their wealth through consumption.